

Природа – аж серце співа!
та стогне і тужить душа степова! [15].

Посилання

1. Ушинский К.Д. Собрание сочинений. Т. XI – М.-Л., 1952. – С. 44.
2. Терлецький В. Роде наш красний: Ушинські крізь призму століть. – Суми, 2001.
3. Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства. Т. 1. – СПб., 1901. – С. 39.
4. Столетие Шостенского порохового завода. – СПб., 1987. – С. 50.
5. Чалый М. Материалы для биографии Константина Дмитриевича Ушинского // Народна школа. – 1874. – № 4. – С. 45.
6. Ушинский К.Д. Собр. соч. Т. XI. – М.-Л., 1952.
7. И.А. /И.С.Абрамов – В.Т./ На родине Ушинского. Письмо из Черниговской губернии // Неделя. – 1901. – № 8.
8. Рукопис І.С. Абрамова. – Архів автора.
9. Терлецький В. Костянтин Ушинський і Сумщина. – Суми, 1998.
10. Дорошенко Д. Новгород-Сіверський // Сіверянський літопис. – 1995. – № 1. – С. 82.
11. Чернышев В.И. Разыскания о К.Д. Ушинском. Цит. за кн.: К.Д.Ушинський в портретах, ілюстраціях, документах. – Л.-М., 1950. – С. 93.
12. Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці. Т. 2. – К., 1970. – С. 453.
13. Ушинський К.Д. Твори. Т. 3. – К., 1954. – С. 105.
14. Ушинская Н.К. Отрывок из воспоминаний о последних днях К.Д.Ушинского // Новое об Ушинском. – Ярославль, 1981. – С. 41.
15. Терлецький В.В. Початкова школа імені К.Д. Ушинського (До 75-річчя від дня заснування) // Початкова школа. – 1970. – № 7. – С. 63 (переклад вірша з російської О.І. Чемериса).

Терлецький В.В. «Адресуйте так: в Черниговскую губернию, Глуховский уезд»

В статтю подаються сведения о жизненных и творческих связях К.Д. Ушинского с Глуховским уездом Черниговской губернии. Сообщаемое на основе изучения литературных источников и архивных поисков сможет в некоторой мере служить материалом для написания научно-выверенной биографии выдающегося педагога-демократа, которая, к сожалению, даже после 140 лет со дня его смерти не подготовлена и, понятно, не доведена широкому кругу читателей.

Terlets'kiy V.V. «Address so manner: in Chernigov Region (Guberniya) Glukhov District (Uyезд)»

In the article there are the informations about the family and creative connections K.D.Ushinskiy with Glukhov district. The message to be studied from the sources of the different literatures and archival searches serves as a basis for the writing the scientific and to proved biography of the outstanding educator-democrat. His biography unfortunately even 140 years after his death not to be prepared and it's clear not to be published for the wide circle of the readers.

УЧАСТЬ ГРОМАДСЬКИХ ДІЯЧІВ ЧЕРНІГІВЩИНИ У ДІЯЛЬНОСТІ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО ВІДДІЛУ РОСІЙСЬКОГО ГЕОГРАФІЧНОГО ТОВАРИСТВА

Стаття присвячена розкриттю участі громадських діячів Чернігівщини у діяльності Південно-Західного Відділу Російського Географічного Товариства.

Історична наука в Україні на початку ХХІ ст. розвивається в тісному зв'язку з новими потребами українського народу, що знаходиться на шляху побудови демократичних відносин. Держава в культурному відродженні ставить нові завдання, серед яких вивчення діяльності організацій, що займалися дослідженнями історії, етнографії, географії тощо. Серед них важливе місце посідають українські Громади – напівлегальні культурно-просвітницькі організації, які з'явилися в багатьох містах України наприкінці 50-х – на початку 60-х років ХІХ ст. Вони об'єднували молоду національно-свідому інтелігенцію, яка активізувала своєю діяльністю український національно-культурний рух. У 70-х роках ХІХ ст. громадський рух був легалізований завдяки існуванню Південно-Західного Відділу Російського Географічного Товариства. Вагомий внесок у діяльність Відділу здійснили громадські діячі Чернігівщини [9, 78].

Історіографія питання заснування та діяльності Південно-Західного Відділу Російського Географічного Товариства представлена, головним чином, нечисленними працями, які висвітлюють лише загальний аспект його роботи, сконцентруючи увагу на територіальних межах м. Києва. Не існує взагалі наукового дослідження, в котрому було б розглянуто діяльність Південно-Західного Відділу на Чернігівщині. Варті уваги окремі праці Ф. Савченка, Ю. Русанова, які дозволили у загальному плані з'ясувати особливості та напрямки роботи громадських діячів Чернігівщини у Південно-Західному Відділі [16, 14]. Робота М. Сиваченка та О. Дека присвячена висвітленню життєвого шляху та творчої спадщини Л. Глібова. Проте, автори подають відомості про біографічні дані та діяльність О. Тишинського, М. Константиновича та С. Носа [17]. Джерелами для написання статті служили періодичні видання ХІХ ст.: «Київський телеграф» як друкований орган Відділу [2; 5; 6; 22], «Записки Юго-Западного Отдела Российского Императорского Географического Общества» [4; 15], «Черниговские губернские ведомости» [20; 21], «Киевская старовина» [11; 19]. Також джерелом слугували рукописні матеріали дійсних членів Південно-Західного Відділу [7; 8].

Основна частина громадських діячів

Чернігівщини входила до Чернігівської Громади, яка у своєму розвитку пройшла три періоди: перший – з 1861 по 1863 рр., другий – з 1872 по 1876 рр., третій – з 1893 по 1905 рр. [14, 20-22].

Створення та діяльність Чернігівської Громади на першому етапі пов'язують із діяльністю Степана Носа, який у 1858 р. працював оператором місцевої лікарської управи м. Чернігова. Оселившись на Богоявленській вулиці, він організував у своїй хаті «Курінь», до якого входили Л. Глібов, О. Лазаревський, О. Тищинський, М. Константинович, І. Шраг та ін. З листа С. Носа дізнаємося, що «... в кінці 1861 р. курінь наш став деякою братією, яка на мирових містах давно засіла, і тепер дісталася Чернігова». Представники «Куреня» читали та розповсюджували українські книжки, співали народні пісні, збирали та обговорювали етнографічний матеріал [14, 14-15; 17, 5-15]. Як зазначає в своїй автобіографії І. Шраг, «... громадівці переодягалися в український одяг, в широкі сині шаровари та вишиті сорочки...» [3, арк. 5].

Також була створена історична бібліотека та заведена спільна братська каса – «складка», куди складали кошти (хто скільки міг дати), які йшли на купівлю старовинного вбрання, зброї, видавництво народних книжок, які Л. Глібов називав «метеликами» [12, 56]. Громадівці організували видавництво місцевої періодичного органу «Черниговский листок», головним редактором якого був Л. Глібов. Організація видавництва була завданням надто важким, тому газета виходила з частими перервами через відсутність надійної друкарні та кореспондентів, котрі надавали необхідний матеріал. Головним ворогом газети була царська цензура, яка забороняла «... что либо глубинное», тому Л. Глібову часто доводилося відмовлятися від творів виразного соціального спрямування і задовольнятися творами «сірими» та «безбарвними» [18, 74]. Чернігівська Громада в уособленні Носівського куреня проіснувала нетривалий час, лише до 1863 р., проте започаткувала важливу справу у відродженні української культури.

Культурно-освітня діяльність українських Громад, у тому числі й Чернігівської, викликала невдоволення з боку влади Російської імперії. Громадівців стали звинувачувати у розповсюдженні революційної літератури та у постійних зв'язках із польським повстанцями, які відстоювали свою незалежність. Влада почала проводити арешти і заслання видатних діячів культури [17, 88]. Серед них був і С. Ніс, який проходив у справі землевольця Андрущенка [23, арк. 1-2]. У цій справі проходили представники Чернігівської Громади О. Тищинський та М. Константинович. Наступним ударом по ліквідації Громад став Валуєвський циркуляр 1863 р., за яким заборонялося друкування та видання літератури українською мовою, функціонування недільних шкіл. Наслідком цього стало припинення

діяльності Громад [17, 13].

Другий період у розвитку Чернігівської Громади припадає на 1872-1876 рр. XIX ст. – час, коли українська інтелігенція самовизначилася як окрема соціальна верства, започаткувала національно-культурний рух, який набирив поступово сили, вступив в організаційний період, ознаменований піднесенням науково-просвітницької діяльності, функціонуванням Південно-Західного Відділу Російського Географічного Товариства [9, 78; 13, 88]. Перша спроба організувати роботу Південно-Західного Відділу була здійснена на початку 50-х років XIX ст., проте була не вдалою. У лютому 1872 р. Київському генерал-губернатору О.М. Дондукову-Корсакову П. Чубинський та його однодумці (М. Максимович, О. Кістяківський, В. Антонович, М. Петров, М. Драгоманов та ін.) подали на розгляд проект статуту Південно-Західного Відділу Російського Географічного Товариства відповідно до затвердженого у листопаді 1872 р. «Положення о Юго-Западном Отделе Императорского Русского Географического Общества, Высочайше утвержденного в 10 день ноября 1872 г. с выпиской соответствующих параграфов Устава Императорского Русского Общества, относящихся к Юго-Западному Отделу» [19, 48].

У квітні 1872 р. Імператорське Російське Географічне Товариство розглянуло прохання про створення Південно-Західного Відділу Російського Географічного Товариства. Генерал-губернатор прихильно поставився до розгляду проекту статуту майбутнього Відділу і сприяв подальшому його розгляду в інших інстанціях. Царський уряд та правління Російського Географічного Товариства погодилися затвердити статут і відкрити Відділ [11, 27]. Головні напрямки діяльності Відділу зазначалися у Статуті: «§ 2. ... Відділ під найближчим керуванням головного начальника краю має вивчати губернії Київської шкільної округи в усіх тих галузях, що являються завданням Товариства, «а особливо провадити досліди з статистики та етнографії». § 3 ... Відділ відшукує і опубліковує відомості про країну, що зберігаються в місцевих архівах та у приватних особах, розглядає їх та вирішує, який внесок можна зробити в інтересах науки. Збирає він також матеріали етнографічного та статистичного характеру через місцевих людей й виряджає експедиції з метою вивчення рідного краю» [16, 13]. Отже головною метою Відділу було збирання, обробка та поширення географічних, етнографічних і статистичних відомостей.

Таким чином, з ініціативи і за активною участю провідних діячів української інтелігенції 13 лютого 1873 р. був заснований Південно-Західний Відділ Російського Географічного Товариства на зразок вже існуючих провінційних Відділів Російського Географічного Товариства: Кавказького,

Сибірського, Оренбурзького, Північно-Західного. Це відкривало можливість колишнім громадянам легалізувати свою діяльність у науковому напрямі, проводити її через діючу організацію, надаючи широкого розмаху. Представник Південно-Західного Відділу П.І. Житецький згадував: «Насправді це був великий здобуток відкрити Південно-Західний Відділ, великий здобуток для нашої справи, котра здобула собі легальний ґрунт для свого розвитку. Найповніше те, що нове Товариство скупчило сили, розкинуті по всій Україні, надало м. Києву значність як центру українського руху...» [16, 24-25].

Відділ був відкритий для п'яти губерній Київського навчального округу: Київської, Чернігівської, Волинської, Подільської, Полтавської. До керівного ядра новоутвореного осередку входили: голова – Г.Галаган; керуючий справами – П. Чубинський; заступник – О. Русов. На перше установче засідання Відділу прибуло 17 засновників, 13 з яких були колишніми громадянами, і серед них – громадські діячі Чернігівщини О. Тищинський, О. Лазаревський, М. Константинович, Ф. Вовк, В. Науменко, О. Шликевич, П. Іващенко, О. Розов. Тут знаходимо і прізвище й С. Носа, який на початку 1873 р. повернувся із заслання, був вільним кореспондентом Південно-Західного Відділу і лише в кінці 1875 р. – на початку 1876 р. приєднався до його дійсних членів [16, 81], за що майбутні вороги будуть закидати організації, що вона приймала до своїх лав старих політичних «піднадзорних» [16, 9]. На останньому засіданні Відділу 12 травня 1876 р. було обрано дійсних членів, серед яких були чернігівці: голова Чернігівської земської губернської Управи А.А. Карпинський, земський лікар Сосницького повіту Чернігівської губернії В.І. Лукомський [16, 89-90]. Я.В. Біловодський у 1875 р. рекомендував затвердити дійсними членами ніжинців В.Т. Гриневського, В.Г. Мозгового, М.І. Тхоржевського, Д.Ч. Жука [16, 97]. Таким чином, на кінець 1875 р. у Південно-Західному Відділі працював 21 представник із Чернігівщини [16, 98].

Переважаюча більшість діячів Відділу брала активну участь у розробці програм, складанні основних питань для наукових дискусій, виступала з рефератами та доповідями, а також організовувала етнографічні виставки.

Зперших днів існування Південно-Західний Відділ Російського Географічного Товариства розгорнув активну культурно-освітню та науково-дослідну роботу. Одним із головних завдань стало опрацювання програми для збирання матеріалу в галузі географії, етнографії та статистики [16, 40]. Вже на першому засіданні 13 лютого 1873 р. П. Чубинському, О. Русову та М. Константиновичу було доручено розробити програму для збирання статистично-етнографічних відомостей. Але вона на засіданні 6 березня 1873 р. «...была найдена очень краткой и не охватывающей

всех сторон жизни народа». Було утворено комісію на чолі з В. Борисовим для розроблення більш досконалої програми [4, 19]. До її складу увійшли М. Константинович, який паралельно розробляв програму з фізичної географії; О. Русов та Ф. Вовк повинні були доповнити програму з етнографії, В. Рубінштейн – зі статистики, П. Житецький – з мови. Вже за два місяці програми були розроблені [16, 40].

На засіданні 12 квітня 1873 р. було ухвалено рішення надрукувати 1200 примірників програми з етнографії. Вона складалася з десяти розділів, кожний з яких мав свої підрозділи, що містили завдання щодо дослідження антропологічних особливостей населення, народного побуту, житла, одягу, прикрас, їжі, напоїв тощо. Значна увага приділялася вивченню усної творчості та звичаїв українців. Програма розповсюджувалася у друкованих органах тих губерній, для яких був створений Південно-Західний Відділ. У Чернігівських губернських відомостях за 1873 р. була надрукована програма, якою мали керуватися історики, етнографи, краєзнавці, аматори старовини під час збирання етнографічного матеріалу в Чернігівській губернії [20]. Програма з етнографії складалася з наступних пунктів: створення єдиного умовного алфавіту для запису малоросійських слів, з'ясування географічного розташування місцевості, в якій збирається матеріал, рід заняття, верства суспільства, освіта людини, яка повідомляє пісню, прислів'я, приказки, тощо, складання спеціального словника, до якого збирач мав записувати слова технічні, запозичені та видозмінені народною фонетикою, слова місцеві, але видозмінені у дусі запозичених, слова, використані в одному єдиному числі та в одному множинному, слова дитячі та використані в розмовній мові й художній словесності, метафори, порівняння, паралелізм, звичайні поетичні образи смерті, щастя, любові, горя, символіку рослин, явищ природи, алегорії, іронії, пародії, прокляття, заговори, гадання, прикмети у формі прислів'їв і приказок [20]. Таким чином, програма була складена з урахуванням особливостей народного побуту на Чернігівщині.

Наступна програма стосувалася збору свідчень із розвитку кустарної промисловості і ремесел. Єдиним зручним пунктом для отримання інформації була сільська ярмарка, бо на неї завозилися різноманітні предмети сільського господарства та промисловості і звідси можна було легко дізнатися про місце виготовлення одягу та взуття (шапки, намітки, пояси, плахти, запаски, кожухи, чоботи, черевики), різних прикрас для одягу та головних уборів, предметів домашнього господарства і побуту (ікони, картини, рушники, посуд інструменти, вози, колеса, сані, дитячі іграшки, музикальні інструменти тощо). Матеріали збиралися на ярмарках Чернігівської губернії та

надсилалися до спеціальних комісій Відділу [21].

З 1873 р. Південно-Західний Відділ влаштовував тематичні засідання, на яких його представники зачитували спеціальні доповіді. Так Ф. Вовк доповідав «О сельских ярмарках и о значении их для изучения кустарной промышленности», О. Русов читав реферат «Остап Вересай – один из последних кобзарей малорусских». Він же виступив із низкою доповідей щодо зібраного його дружиною етнографічного матеріалу на Чернігівщині в селах Олешня та Олександрівка, внаслідок чого члени Відділу вирішили підготувати програми досліджень українського орнаменту. Була створена відповідна комісія, до якої входили Ф. Вовк, О. Русов, М. Драгоманов та М. Левченко [15, 316-318]. М. Константинович у доповіді «Про стан освіти в Україні» піднімав освітянські питання освіти, оскільки його у 1865р. було переведено з Ровенської до Чернігівської гімназії, де він викладав історію та географію. «...М. Константинович досвідчений і знаючий викладач природничої історії, умів зрозуміло і наочно подати матеріал, зацікавити учнів, тому його предмет ставав найулюбленішим. Чіткість, послідовність і ясність викладу – цими якостями відзначився М. Константинович» [17, 101; 18, 371].

У кінці 1873 р. Південно-Західний Відділ влаштував одинденний перепис м. Києва, для чого був створений спеціальний комітет на чолі з П. Чубинським, який розробив план проведення перепису. Відбулося п'ять засідань по обговоренню плану та організації перепису. В них брало участь 29 членів Відділу, серед яких був і М. Константинович [16, 53]. У серпні 1874 р. він доповідав «Про кургани Чернігівського повіту» та «Карту могил Чернігівського повіту» на III Археологічному з'їзді, організованому Південно-Західним Відділом. Зі своїми рефератами виступили А.А. Розов («Об опасности, угрожающей пчеловодству в Сосницком уезде Черниговской губернии от мух особого рода») та П.С. Іващенко («О двух кобзарях Нежинского уезда – Павле Братице (50 р.) и Прокопе Дубе (28 р.)») [16, 52]. У вересні 1874 р. на черговому засіданні III Археологічного з'їзду він виступив з рефератами «Следы языческих верований в южно-русских шептаниях» та «Предание о кладах Гадячского уезда» [5, 2; 6, 2].

З 1874 р. «Киевский телеграф» став офіційним друкованим органом Відділу. На сторінках газети обговорювалися такі проблеми, як оцінка реформи 1861 р., соціально-економічне становище, стан здоров'я селянства, пропозиції щодо змін податкової системи, вимоги дострокового кредиту для селян, матеріальне становище робітників на підприємствах, детальні звіти про засідання усіх існуючих у Києві міських, учених, промислових і благодійних товариств, Відділу Російського

Географічного Товариства, реферати його діячів. Тут друкували свої роботи і представники Чернігівщини (наприклад стаття М. Константиновича «Деякі дані про народну освіту в Південно-Західному краї»). У 1875 р. Л. Глібов надрукував ряд кореспонденцій за підписом «И. К-н-рь» – криптонім, утворений від псевдоніма «И. Кенерь». У «Киевском телеграфе» був опублікований його великий прозово-поетичний фейлетон під назвою «Чернигов. Пейзажи из болотного рая». Поетові дозволили мати новий псевдонім «Непостоянный сотрудник». У 1876 р. 4 червня на сторінках газети було надруковано «Черниговский фейлетон капитана Бонвиван», де автор дає характеристику Чернігова та Києва [17, 110, 122; 2, 25]. Матеріали до редакції надходили з усіх уїздів Чернігівської губернії і були присвячені питанням освіти, стану навчальних закладів, бібліотек, медицини та судових процесів.

М. Константинович та О. Тишинський, будучи дійсними членами Південно-Західного Відділу, заходилися у 70-ті роки організувати чернігівське періодичне видання, яке б сприяло розвитку літератури, етнографії, вивченню історії рідного краю. Вони склали клопотання до чернігівського губернатора щодо видання газети «Черниговский листок» з 1 січня 1873 р. Газета мала бути політичною та літературною, висвітлювати соціально-економічні, суспільно-політичні та культурні процеси на Чернігівщині та сусідніх губерніях. «Черниговский листок» мав виходити два рази на тиждень – по неділях і четвергах, коштувати 4 крб. без пересилки та доставки і 5 рублів з пересилкою і доставкою [17, 102-138]. Проте спроба відкрити газету виявилася невдалою.

Варто згадати про діяльність С. Носа у Південно-Західному Відділі. Протягом 1872-1876 р. він закінчив більшу частину власних повістей та оповідань, серед яких можна відзначити повість «Данько Грабина» «З каналського року 1723». У той час було видано ще дві його книги – «Про хвороби і як їм допомогти» (1874 р.) та «Ліки своєнародні, з домашнього обиходу і в картинах життя» (1875 р.) [10, 56]. Роботи були надруковані за допомогою Відділу. Також С. Ніс надав у користування етнографічного музею Відділу свої зібрання старовинного одягу та зброї, передав тематично згруповані етнографічні нотатки – 81 казку, 158 загадок, 1173 народні пісні [12, 510]. Матеріали С. Носа були використані В. Антоновичем, М. Драгомановим, П. Чубинським та А. Метлинським під час складання своїх етнографічних збірок. Відділ для розбору матеріалів організував спеціальну Комісію. Іваненко й Кибальчич опрацьовували культові пісні, О. Лисицин і Р. Синицький – пісні з особистого життя, Ф. Вовк і Я. Новицький – родинні пісні, Г. Цвітковський і М. Рудченко – економічні пісні, В. Антонович – політичні пісні, М. Драгоманов

і В.Беренштам вивчали мистецтво і навчання в піснях [16, 100]. Численні статті С. Носа, надані до «Київського телеграфу», виходили під псевдонімом «Чернігівець». Вони були присвячені повсякденному життю жителів Чернігівської губернії [22, 2].

Велика кількість етнографічних записів знаходилася в В.П. Науменка – дійсного члена Відділу, серед яких слід виділити наступні: «О Конотопе», «По поводу спектакля в Чернигове 12 февраля 1862 г.», «Отношение панов к селянам», «Украинцы чи русины», «По поводу смерти А. Метлинского» [7, арк. 26; 8, арк. 14].

Після ліквідації Південно-Західного Відділу залишилося багато неопрацьованого етнографічного матеріалу, а особливо українських пісень, які надав у користування С. Ніс. Дізнавшись про це із замітки, надрукованої в газеті «Порядок», композитор О. Фомінцин попросив Президію Російського Географічного Товариства передати ці матеріалами для ознайомлення і майбутнього використання [16, 93].

Південно-Західний Відділ проіснував лише три роки і був ліквідований Емським указом 1876 р. Не останню роль у його діяльності відіграли представники Чернігівщини. Вони брали участь у роботі тематичних конференцій, організації та проведенні III Археологічного з'їзду, переписі населення, складанні спеціалізованих програм для збору етнографічного, географічного та статистичного матеріалів. Загалом робота Південно-Західного Відділу сприяла розв'язанню культурних та просвітницьких завдань, що ставили перед собою колишні громадівці. Вони отримали можливість втілювати власні ідеї на практиці за допомогою легальної установи і доклали багато зусиль у справі розвитку духовних засад українського національного відродження, сприяючи піднесенню національної самосвідомості українців.

Посилання

1. Берг Л.С. Всесоюзное географическое общество за сто лет. – Москва-Ленинград: Академия Наук СССР. – 1948. – 259 с.
2. Глібов Л. Чернигов. Пейзажи из болотного рая / Л.Глібов // Киевский телеграф. – 1875. - № 7 від 15 січня. – С. 25.
3. Державний архів Чернігівської області, ф.1081, оп.1, спр. 51, арк. 135.
4. Записки Юго-Западного Отдела Императорского Российского Географического общества. – 1873. – Т. I. – С. 19.
5. III Археологический съезд // Киевский телеграф. – 1874. - № 91. – С. 2
6. III Археологический съезд // Киевский телеграф. – 1874. - № 93. – С. 2
7. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського НАН України, ф. 208, оп. 1, спр. 17, арк. 26.
8. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського НАН України ф. 208, оп. 2, спр. 11, арк. 14.
9. Катренко А.М. Український національний рух XIX ст. / А.М. Катренко – К.: Інститут математики НАН України. – С. 78-81.
10. Коцюба О. Степан Ніс / О.Коцюба // Народна творчість та етнографія. – 1969. – № 3. – С. 55-57.

11. Мартинюк О., Гісем, О. Український національний рух у д.п. XIX ст. Громадівський рух. / Мартинюк О. – К.: Наукова думка. – С. 27-40.

12. Нос С. Страничка из моих воспоминаний (Документы, известия и заметки) / С. Нос // Киевская старина. – 1893. - № 6. – С. 509-513.

13. Побірченко Н.С. Питання національної освіти та виховання в діяльності українських Громад (друга половина XIX - початку XX ст.) / Н.С. Побірченко – К.: Науковий світ, 2002. – С. 85-97.

14. Русанов Ю.А. «Чернігівська Громада» в українському національно-культурному русі другої половини XIX – початку XX ст.: історіографічний аспект: автореф. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец.: 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Ю.А. Русанов. – Київ, 1996. – 25 с.

15. Русов А.О. Остап Вересай один из последних кобзарей малорусских / О.Русов // Записки Юго-Западного Отдела Императорского Российского Географического общества. – 1873. – Т. I. – С. 316-318.

16. Савченко Ф. Заборона українства, 1876 р. Південно-Західний Відділ Рос. Географ. Товариства в Києві. До історії громадських рухів на Україні 1860-1870-х рр. Емський указ / Ф. Савченко. – Харків-Київ, 1930. – С. 9-178.

17. Сиваченко М., Деко О. Леонід Глібов / М.Сиваченко. – К.: Дніпро, 1969. – 266 с.

18. Тутолмин М.Г. Столетие Черниговской гимназии 1805-1905 – Краткая историческая записка / М. Тутолмин – Чернигов, 1905. – С. 371.

19. Чередниченко Д. Павло Чубинський. Есе / Д. Чередниченко // Київська старовина. – 1992. – № 6. – С. 47-59.

20. Черниговские губернские ведомости. – 1873. – 5 августа. - № 31.

21. Черниговские губернские ведомости. – 1874. – 24 апреля – 5 мая. – № 15.

22. Чернігівець І.Я. Из Чернігова // Киевский телеграф. – 1876. – № 18. – С. 2

23. Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 442, оп. 13, спр. 676, арк. 2.

Мохир Л.В. Участие общественных деятелей Черниговщины в работе Юго-Западного Отдела Российского Географического Общества

Статья посвящена раскрытию работы представителей Черниговской губернии в Юго-Западном Отделе Русского Географического Общества.

Mohir L.V. The public figures' work of Chernigov province South-West Department of Russian Geographical Society

The article is devoted to the problem of the public figures' work of Chernigov province South-West Department of Russian Geographical Society.